

Кыргыз элиндеги каргыш сөздөрүнүн тарыхый мааниси

Анарбекова В.Э. - ЖАМУ

Аннотация

Жазылып жаткан макалада түрк тилдүү элдердин «каргыш» сөздөрү жөнүндө баяндалат. Мында эпикалык, адабий чыгармаларда, ырларда, күнүмдүк турмушубузда колдонуп жүргөн каргыш сөздөрүнүн этимологиясы жана тарыхый мааниси чечмеленет. Жалпы эле сөздүн магиялык күчүнө ишенүү жана ошондой эле башка тилдерден кирген айрым каргыш сөздөрү жөнүндө да айтылат. Айрыкча, өлүмгө байланышкан каргыш сөздөрүнө басым жасалды.

Инсанияттын жашоосунда ак менен кара, жакшы менен жаман дайыма жанаша жүрөт. «Бата менен эл көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт» дегендей алкыш алган адамдын, элдин жашоосу жакшы болот деген түшүнүк бар. Бирок жашоонун концепциясында жакшылык менен жамандык, алкыш менен каргыш бирдей орунду ээлеп келет. Бул - турмуштук мыйзам ченемдүүлүк. Күнүмдүк турмушта колдонулуп келген сөздөрдүн, анын ичинде, каргыш сөздөрүнүн мааниси тууралуу айтсак, бул кыргыз элдик оозеки адабиятында ушул күнгө чейин анчалык такталбаган, жиги ажырабаган, так аныкталбаган, далилденбеген элдик оозеки адабиятынын бир жанры бар экендиги анык. Каргыш сөздөрүнүн эл арасында айтылып, кандайдыр бир кудуретке ээ болуп, калк арасында ага болгон ишеништи жаратып, кеңири таралып, күнүмдүк турмушта колдонулуп келет жана өзүнүн орду бар. Бирок ушул мезгилге чейин каргыш сөздөрүнө жакшы көңүл бөлүнбөй, изилденбей келет. Атайын каргыш жөнүндө изилденген окумуштуулардын эмгектери болбогондуктан адабий булактардан жетишерлик деңгээлде пайдалана албадык. Бирок калк арасында айтылып жүргөн сөздөргө таянып, алардын маанисин чечмелөөгө аракет жасалды.

Эзелтеден бери ата-бабаларыбыз «ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө» деген сөздөр аркылуу ар бир айткан сөзүбүзгө кылдат мамиле кылуубуз керектигин эскертип келишкен. Себеби сөздө жана ойдо энергия бар. Жаман, каргыш, кордоо сөздөрү адамдын жашоосуна, мүчө органдарына терс таасир тийгизип, өлүмгө чейин алып барган. Өлгөндө да көрүндө тынч жатпай кордук көрүүгө мажбур кылган каргыш сөздөр да аз эмес. Алсак, «өлүгүндү көрөйүн», «жашабагыр», «бетин кургур», «кара жерге кир» деген сыяктуу сөздөрдү биз күнүмдүк турмушубузда кеңири колдонуп келебиз.

Бул сөздөрдүн түпкү маанисин карап көрсөк, буларды айтуунун кереги жок экенин билебиз. Деги эле каргыш, же болбосо жаман ниеттер эмнеден келип чыгат?

Каргыш - бул адамдын ызалануусу, өзүн толук кандуу башкара албагандагы ачуу сөзү. Ачуу келгенде акыл кетет. Демек, акылга, эмес ички сезимдерге көбүрөөк алдырып жиберген кезде каргап-шилеп жиберүү адат. Эгерде каргыштын чыныгы маңызын чага билсек, аны оозго алуунун деле кажети жок.

Каргыш тууралуу кеп кылуудан мурда «каргыш» сөзүнүн этимологиясына кайрылсак алар термин менен вульгаризмдер деп аталат. Вульгаризм деген термин орус тилинен алынып, бизче которгондо «орой», «одоно» деген маанини берет¹;

1-божомолдо «каргыш» сөзү эки уңгудан «кар-гыш» турат да, бир эле мезгилде сөз жасоочу «кар» сөзүнө, сөз өзгөртүүчү «гыш» мүчөсү улануу аркылуу жасалат;

2. «кар» сөзү көп маанилүү:

-кар - кыш мезгилинде жааган кар;

-каар - ачуусу келүү.

3. Иттин мойнуна байлаган нерсени «каргы» деп аташкан. Ошол «каргы» сөзүнө – ш – тамгасы уланып, жалаң гана жамандыктардан башы чыкпай жүрсүн деген мааниде

¹ Карасаев Х. Накыл сөздөр. Бишкек., 1999.

айтылган. Ошондой эле Энесайлык кыргыздарда кылмыш кылган адамдын мойнуна каргы салып коюшкан.

4. Кимди-ким каргаса да ошол каргалып жаткан адамга «каары» тийсин, сага каргыш тийсин деген мааниде айтылып жатат. «Каргыш тийген адам карышып калсын, каргыш тийип жаны кетип тырышып калсын» деген мааниде айтылат. Ушул мааниде жан-жаныбарларга, адамдарга көбүрөөк зыянын тийгизген көк бөрүнү «карышып калгар» деп каргап жүрүп отуруп, «көк бөрү» «карышкыр» аталып, «көк бөрүнүн» экинчи аты болгон «карышкыр» деген аталыш мына ушундан улам келип чыкса керек.

Кыргыз элдик оозеки адабиятынын ырым, тилек ырларынын ичинде каргыш жана ант ырларынын ээлеген орду бар жана алар бир түргө кирет.

Бир нерседен, калыстыктан кордук көргөн инсанат көк ташка отуруп, көктү карап туруп каргыш айтканда, адам жүрөгүнө найза сайгандай сезишкен. Мындагы эң зор салмак сөз күчүндө болгон.

Кыргыздын мифтик түшүнүгү боюнча жаратылыштагы бардык эле заттардын ээси болот деп түшүнүшкөн да, каргыш сөздөрү мына ошол ээлерге «тапшыруу», ал ээлердин «жок кылып» берүүсүн сурануу ыкмасында айтылган. Кыргыз элдик оозеки адабиятында жана тарыхында каргыштардын түрдүүчө айтылышы кезигет. Маселен, «Манас» эпосунда

Төшү түктүү жер урсун,
Төбөсү ачык көк урсун.
Дайра чалкар көл урсун,
Жайнаган жапан чөл урсун.
Жарык кылган түндөрдү,
Асманда тийген ай урсун.
Жердин бетин жашарткан,
Жаан урсун, кар урсун.
Күн чагылып жаркылдап,
Көтөргөн кызыл туу урсун.
Жайнаган кымыз, чай урсун,
Ак буудайдын наны урсун.
Жети суунун жери урсун,
Жел жетпеген пери урсун.
Коргошундун кени урсун,
Темир, болот даты урсун.
Агарган күмүш ал урсун,
Ак кагазда кат урсун.
Сууга бүткөн сал урсун,
Олуя деп атанган.
Чоң ополдо чал урсун,
Сайып өткөн бак урсун.
Салып чыккан там урсун,
Курт-кумурска, бөйөн-чаян.
Жан-жаныбар баары урсун,
Көрүстөндө көп арбак.
Оройлору дагы урсун,
Улуу жолдун чаңы урсун,
Кайберендин пири урсун.¹

Жогоруда үлгү келтирилген каргыш ырынын түбү кыргыз эл оозеки адабиятында жаралган каргыш ырларынын көркөмдүккө көтөрүлгөн формасы болуп эсептелет.

¹ Семетей эпосу. Жусуп Мамай айтышы.

Мындай каргыш «Курманбек» эпосунда да кездешет. Курманбек баатыр Телтору атты берүүсүн сурап жигиттерин жиберсе, атасы ат берүүнүн ордуна өзүнүн канынан жаралган баласын каргайт:

Менин тилимди албастан,
Өзүнчө алса катынды.
Атасы Тейитбек мен болсом,
Айтканыма көнбөсө.
Ар убакта сындырып,
Душманынча көрбөсө.
Мындай бала курусун,
Көңүлүм тынбайт өлбөсө!
Ар убак тилим алган жок,
Айтканыма барган жок.

Айтышып жүрүп Курманбек
Калмактан өлсө арман жок²».

Тейитбектин каргышынан уламбы же атынын алсыздыгынанбы Курманбек жоодо жараланып, Аккан досуна:

Куу баш чал каргап атбербей,
Кудайым чындап урган бек.
Куу найзага чиренип,
Кубатым кетип турган бек.
Мен Курманбек курдашың,
Атам каргап ат бербей,

Көздөн акты кан жашым³ деген саптарда улуу муун менен кичүү муундун ортосундагы пикир келишпөөчүлүктөн улам келип чыккан «тескери бата» тагыраак айтканда, сөздүн магиялык күчү жөнүндө берилүүдө.

Каргыштын эки учу болот эмеспи. Сен кимди каргасаң ал каргыш сөзсүз өзүңө же жакындарыңа келип тиет.

Сур эчкинин балдарын өлтүргөндүгү үчүн Сур эчки Кожожашты:

Аксак болуп барганда,
Кууп кармап алыңыз.
Аксак эчки болбосом,
Айткандан танып жоголсом,
Арам өлсүн жаныбыз.
Ушул сөздөн кайтканда,
Төбөсү бийик көк урсун,
Төшү жалпак жер урсун.
Аксак болуп барганда,
Кууп кармап албастан,
Мылтыгың ала жүгүрсөң,

Биринчи кудай сени урсун¹» деп Сур эчки Кожожашты каргайт. Сур эчкинин каргышы тийип, Кожожаш аскада калып өлөт.

Жеңижок Көксулууну жубайлыкка алганда Көксулуунун мурунку кайненеси «ылайым көшөгөң көгөрбөй, этегиң кайнабасын» деп каргаган экен. Ушул каргыштанбы же башка себептер мененби Көксулуу менен Жеңижок бир да бала көрбөй өтүп кетишкен.

Ч.Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестинде Жекшенкулдун аялы Толгонайды «өлүгүндү көрөйүн, как баш» деп каргайт². «Как баш» деген жалгыз болуп, эч кимиси

² Курманбек эпосу. Фрунзе.,1970.

³ Курманбек.Сейитбек. Бишкек: Шам басмасы.,1998. 168 бет.

¹ Кыргыз поэзиясынын антологиясы.том 1. Бишкек. Кыргызстан «Сорос» фонду.,1999. 309 бет.

² Айтматов Ч. «Саманчынын жолу» повести.

жок кал деген эмеспи. Ушул каргыштанбы, Толгонай Алимандын никесиз баласы Жанболотту бооруна кыска бойдон жалгыз калат.

Турар Кожомбердиевдин ыр саптарында да каргыш сөздөр кездешет:

О канкор, окко учсун менчилеп жалгыз балаң,

Тыптыйпыл өрттөнсүн элиң, калааң.

Жериңе эч нерсе өспөй,

Караган, тикенек өссүн жалаң.

О канкор, кара мышык араласын,

Досторундун ортосун.

Кескелдирик уя кылсын,

Жүрөгүңдүн толтосун.

О кудай! Канкор эч качан

Жакшылык көрбөсүн.

Бул ыр да, каргыш сөздөрүнүн жардамы менен жазылган.

Кыргыз элиндеги эң жаман каргыштардын бири - «тукумуң соол» деген каргыш. Бул «тукумуң мындан ары уланбай, артыңдан туяк калбасын» деген маанини берет. Өлүм-житимдерге байланышкан бир нече каргыш сөздөрдүн тарыхый маанисине токтолуп кетсек.

«Көрүндө өкүргүр» деген каргыш сөз - кыргыз элинин катуу каргышы. Ал адамдарга зулумдук кылган, катуу жабыр тарттырган митаамдарга карата айтылат. Теги мындай: ыймансыз, чоң күнөөлүү, адамга жакшылык кылбаган адамдар өлгөндө аны көргө коюп, эл кырк кадам кеткенде азап периштелери суракка алып, күзү менен өкүртүп сабайт окшойт. Ошондо адам өкүрүп бакырат. Анын ушул бакырганы жол боюнда өтүп бараткан адамдарга угулушу ажеп эмес. Бул сөз мына ушундан чыккан болуш керек. Эми жогорку кептин чыныгы маанисине токтоло турган болсок, кээ бир адамдарды «өлдү» деп көргө коёт. Ислам дининде көрдү кең казат жана ичинде жетишерлик аба болот. Адам уйкусуна ойгонуп башын көтөрсө, көрдө жаткан болот. Ошондо айкырыкты салат. Адатта, мусулмандын көрүстөнү жол боюнда болгондуктан өтүп бараткандар үндү даана угушат. Уккандар «көрүндө өкүрүп аткан экен» деп түшүнүшөт. Көр ичиндеги аба түгөнгөндө киши такыр көз жумат.

Мен кыргызмын, мен да көрүндө өкүргөн Осмондун айдоосунан келгенмин.

Калык Акиев

Көрүндөн таш чыккыр. «Тирүү кезде гана эмес, өлгөндө да көрүндөн таш чыгып, көр казган адамдарды жапаа чектирип, каргыш айттыргыр» деген мааниде. Кыргыз элинин ишениминде өлгөн адамдын көрүн казганда какыраган таш чыгуу жаман жөрөлгө катары саналган. Казганда упадай жумшак топурак чыкса, аны жакшылыкка жоруган. Дегеле жоромолду чындай койгондо да, көр казылган жайдын топурагы саргыч келип, казуу оңой болгону жакшы. Эгер көр казылган жерден какыраган кум аралаш таш чыкса, биринчиден, казуу да кыйын, экинчиден, көрдүн төбөсү түшүп да калышы мүмкүн. Көрдү улам которуп казган эмес. Мына ошентип көрдөн таш чыгуу каргыш сөзгө айланган.

-Кайран тору кашканын кадырын билбеген бир ит ууру алган экен. Тишиңе таш тийгир, эт үчүн союп жиберген экен. -Көрүндөн гана таш чыккыр ким гана болду экен а!- деп койду Мадыл.

Т.Касымбеков.

Кепининди жегир. «Калпычы, жандими, алдамчы» деген каргыш маанисинде көп колдонулат.

Кепин - арабдын сөзү, өлүккө ороло турган ак даке, же болбосо өлүктүн акыркы кийими¹. Орто Азияда жашаган мусулман элдердин бардыгында «кээ бир өлүк өз кепинин жейт» деген имиш бар. Ал мындай учурда боло тургандыгын айтат: адам өлгөндөн кийин анын артынан жакын туугандарынан бир-эки киши кайтыш болсо, мурунку өлгөн адамдын көрүн ачып, өлүктү карайт экен. Эгер өлүк кепинин жеп алган

¹ Карасаев Х. Накыл сөздөр. Бишкек, 1995.

болсо, өлүктү өйдө көтөрүп, астынан күрөк менен топурагынын бир катарын алып, өлүктү үстөмөнүнөн жаткырып казык кагып салат имиш. Мына ошондон кийин өлүм токтолот экен. Албетте, бул - анчейин гана адам ишенгис жомок, бирок илгерки замандан бери жасалып келген ырым. Кыргыз элинде бул ырым башкача иштелет. Жогоркудай үйүрү суук ырым кыргызда каргыш маанисин алган. Ошону менен катар «калпычы, алдамчы, жандими» маанисине да өтөт. Бул сөздү «Кедейкан» эпосунан кезиктирүүгө болот:

Келем деп коюп кечигип,
Кепинимди жебейин.
Калп айтчу болсом бул сөздү,
кайтарып кордук көрөйүн.

«Кедейкан»

Калык: Элдин баарын күлдүрүп,

Элчи булбул Токтогул.

Токтогул: Энтеңдеген жубарымек,

Ээр салайын токтогун.

Токтогул

Жогорудагы ыр сабында «жубарымек» сөзү - көбүнчө балдарга, жаштарга карата айтылуучу каргыш сөз. Бул сөз айкалыштарынын ичиндеги «жубарымек» кыргыздын бардыгына эле бирдей түшүнүктүү эмес. Көбүнчө бул каргыш сөзү түштүктө, Таласта кеңири таралган.

«Жубармек»- фарсы сөзү. Тажик, өзбек эли аркылуу кыргыздарга кирген. Фарсы тилинде эки сөздөн түзүлгөн: «жубан» - жаш, «марк»¹- өл деген маанини билдирет.

«Көзүңө ныл жабылгыр» деген каргыш сөзү - «сокур болуп калгыр, көзүңүн карегин чел жаап, көрбөй калгыр» деген маанидеги каргыш. Бул каргыштын ичиндеги «ныл, ыл» байыркы түрк, монгол сөзү. Азыркы адабий тилибизде өтө сейрек учурайт. «Ныл» - көздүн карегин каптаган көк чел. Өзбек тилинде көк боек, көк түс. Кыргыз эл адабиятында

Ак жыгачты жошолоп,

Ныл кылбасам өлөйүн.

Ууктарын нылдаган,

Канча түрдүү сырдаган деген эл ырлары жолугат. Жогорку келтирилген мисалда «ныл» кандай түс экендиги так эмес. Демек, «ныл» деген сөздүн мааниси өзгөргөн.

Кыргыз тилине башка тилдерден кабыл алынган айрым бир каргыш, жаман, кемсинткен сөздөргө токтолсок:

«Азазил»-шайтан, «карып»-гариби.

«Батпак»-бетпак, бетсиз, «бейтамыз»-бети жок.

«Бейбезат»-пайдасыз, «тамрах»-эч нерсени билбеген, «гандасаң»-жамансың, «ифлас»-ыплас, «такабир»-текебир ж.б.у.с. сөздөр бар.

Биз көптөгөн каргыш сөздөрүнүн түпкү маанисин карап чыктык. Эч биринен адамды жакшы жакка тарбиялай турган ойду алууга болбойт. Демек, «каргыш» сөздөрүнүн пайдасы, күнүмдүк турмушубузда муктаждык жок.

«Пенденин оозундагы сөз, периштенин кулагында» деп айтылгандай, биздин айткан ар бир сөзүбүзгө периштелер бата кылышат. Биз жаман сөз айтып, өзүбүзгө гана зыян келтирип алышыбыз мүмкүн. Батанын күчү сыяктуу эле каргыштын да кандайдыр бир деңгээлде магиялык күчү бар. Биз билип же билбей туруп туура эмес сөздөрдү колдонуу аркылуу мандайыбыздагы адамга оң же терс энергия жолдоп жатабыз. Муну билүү зарыл. Каргоо жана сөгүнүү эч качан жакшы натыйжа бербеси ыйык «Куран» китебинде да айтылат. (Аньом сүрөөсү, 32-аят). Демек, каргыш айтуу негативдүү энергияны жиберип, башканын иштешине тоскоолдук кылат. Ошондуктан баарыңарды жакшы сөз сүйлөп, жакшы ниет кылып, жаман, каргыш сөздөрдөн алыс болууга чакырып кетер элек.

¹ Карасаев Х. Накыл сөздөр. Бишкек., 1995.

Колдонулган адабияттар

1. Айтматов Ч. Саманчынын жолу
2. Жусупов К. Кыргыздар.-Бишкек.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1996.
3. Курманбек эпосу.-Фрунзе,1970.
4. Курманбек.Сейитбек. -Бишкек.: «Шам» басмасы.,1998.
5. Карасаев Х. Накыл сөздөр. Бишкек.,1995.
6. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. Том 1.-Бишкек. «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999.
7. Молдо Нияз. Санат диграсттары.-Бишкек, 1993.
8. «Семетей» эпосу (Жусуп Мамай варианты).
9. Терминдердин сөздүгү.- Бишкек, 1993.